

PALEO- AKTUEEL

3

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijnaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

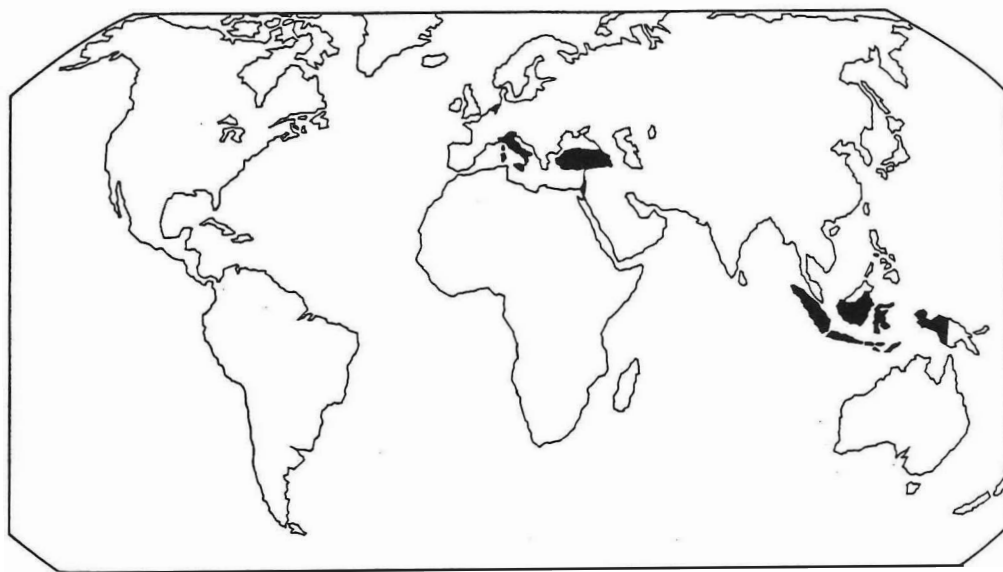
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

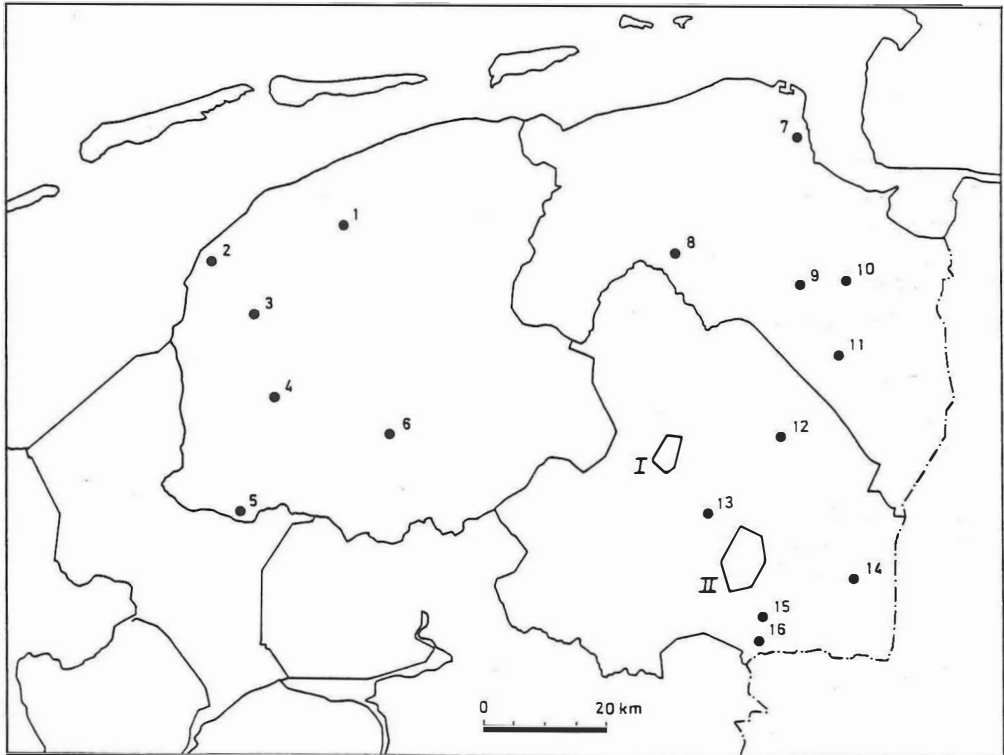
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjovis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

P.B. Kooi

De Groninger landbouwverenigingen hebben er een goede gewoonte van gemaakt een jubileum op te luisteren met de uitgave van boeken, waarin de boerderijen en hun bewoners zijn beschreven. Gaandeweg deed zich daarbij de behoefte gevoelen om meerdere facetten van het boerenbedrijf, zoals landbouwmethoden, coöperaties en ook de vroegste bewoningsgeschiedenis in deze boeken op te nemen. Daarnaast werden bij de gemeentelijke herindeling een aantal gemeenten opgeheven, die ten afscheid de geschiedenis wilden vastleggen. Aldus ontstaat een regionale beschrijving van de (voor)geschiedenis van het Groninger kustgebied met boeken van de Marne, Winsum, Warffum, Kantens-Middelstum, Loppersum, Stedum, 't Zandt, De Noordpolder, Uithuizen, Uithuizermeeden, Weiwerd, Heveskes, Oterdum en Termunten. Inmiddels zijn ook boeken in voorbereiding van 't Halfambt, Usquert en Bierum.

De bewoningsgeschiedenis van Bierum zal naar verwachting in 1992 als hoofdstuk in een boerderijenboek verschijnen. Vooruitlopende op die publicatie volgt hier alvast een korte versie.

In het gebied waartoe de voormalige gemeente Bierum behoort ligt een groot aantal wierden en verhoogde woonplaatsen en de vraag die moest worden opgelost is die naar de ontwikkeling van de bewoning en verschillen in ouderdom van de verschillende wierden en woonplaatsen. Vanzelfsprekend is er, zoals overal in het noordelijk kustgebied, een nauwe relatie tussen de bewoningsgeschiedenis en de vorming van de bodem onder invloed van zeespiegelrijzing en bodemdaling. Van belang voor de aanslibbing van de klei waren in grote lijnen een aantal perioden van grotere activiteit van de zee die zich afspeelden tussen

ca. 1550 v.Chr. en 1550 na Chr., de zogeheten transgressiefasen Duinkerke 0 t/m III. De eerste bewoning op de klei werd mogelijk na de Duinkerke I A transgressiefase (1000-650 v.Chr.) toen een rijpe kwelder ontstond. Door verschillen in bezinkingssnelheid en stroming groeide langs riviermonden een brede kwelderwal met daarachter een iets lagere drassige kwelder. Deze kwelderwallen strekten zich in het hier besproken gebied uit langs de rechtermonding van de Fivel, van Loppersum - Eenum - Godlinze naar Spijk, en langs de linker-oever van de Eems tot ca. 700 m oostelijk van de huidige dijk (fig. 1). Op deze relatief hogere delen van de kwelder moeten ook de eerste nederzettingen zijn ontstaan. De ontwatering van het achterliggende drassige deel moest grotendeels noordwaarts plaats vinden via een brede, wijd vertakte priel, de latere Grote Heekt en het Leege Maar.

Reeds vrij snel nadat de eerste bewoners zich hadden gevestigd volgde de Duinkerke I B transgressiefase, waardoor men genoodzaakt was verhoogde woonplaatsen en wierden op te werpen. Tevens nam echter het bewoonbare areaal door aanslibbing toe, waardoor het achterland meer kon worden geëxploiteerd. Terwijl van de vroege nederzettingen een aantal werden opgegeven en onder latere kleipakketten verdwenen, ontstonden enkele grotere, hogere wierden waarop de bewoning zich concentreerde. De wierden waarvan de aanvang en groei hoofdzakelijk in de hierboven beschreven periode liggen zijn herkenbaar aan hun min of meer ronde omtrek en radiaire verkaveling, met een weg rond de voet van de wierde. In de gemeente Bierum zijn van deze generatie wierden nu nog voorbeelden te vinden te Godlinze, Losdorp, Spijk en Arwerd (fig. 2). Voorts zullen Krewerd en Katmis tot deze groep hebben behoord, maar

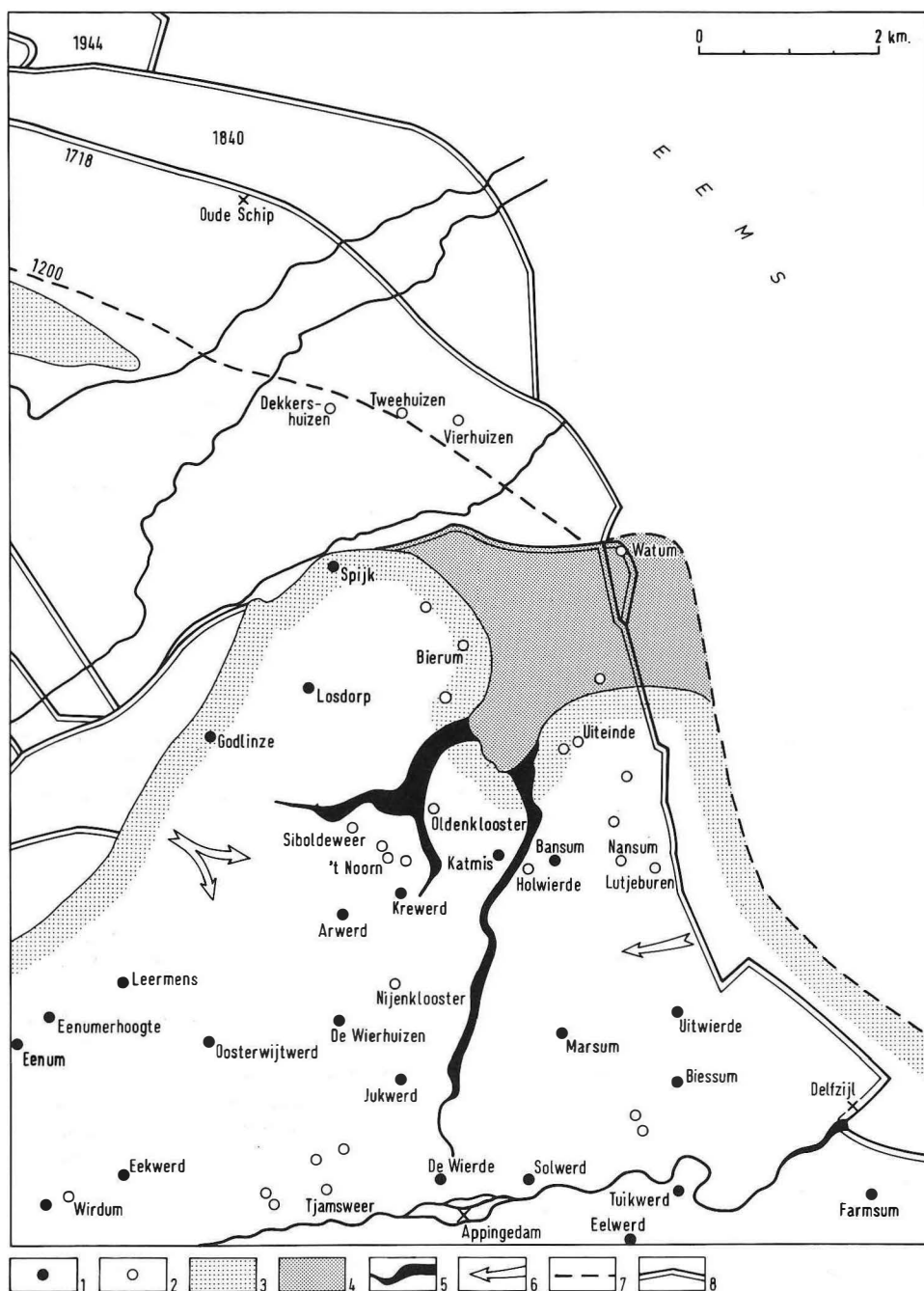

Fig. 1. Ontwikkeling van het kustgebied tussen de Fivel (links) en de Eems (rechts). In het midden stroomt de Grote Heekt. 1. bewoning op oudere wierden; 2. bewoning op oudere wierden of datering onzeker; 3. rand van de oude kwelder; 4. aanslibbing in de monding van de Grote Heekt; 5. stroomgeulen; 6. doorbraken, ontstaan tussen 300 en 600 na Chr.; 7. kustlijn omstreeks 1200; 8. bestaande en voormalige dijken.

hun indeling en structuur is door latere ontwikkelingen drastisch veranderd. Ten oosten van de Grote Heekt vinden we in het zuiden de karakteristieke ronde wierden van Marsum en Biessum, maar dit type ontbreekt langs de Eemsoever, zodat we moeten aannemen dat hier door afslag van de oorspronkelijke kwelder in later tijd twee à drie wierden verloren zijn gegaan.

Tijdens de Romeinse tijd heerste er gedurende drie eeuwen een gunstige gemiddelde waterstand. Dit leidde tot economische bloei en uitbreiding van de bewoning naar kwelders die voordien minder veilig waren. Als voorbeeld voor de ontwikkeling in die tijd kunnen we Kwerd en naaste omgeving nemen. Hier liggen de oude bewoningskernen Arwerd en Kwerd en een viertal verhoogde woonplaatsen, nl. drie bij de boerderij 't Noorn en één bij Siboldeweer. Deze verhoogde woonplaatsen zullen vanuit Kwerd zijn gesticht, waardoor op de wierde zelf een afname van de bevolking zal zijn ontstaan. De indeling van de wierde werd aangepast aan de gewijzigde omstandigheden en is onregelmatig.

Een andere mogelijkheid is dat er evenals in de vroegste periode een meer geconcentreerde bewoning op wierden ontstond met meerdere erven, zoals bijv. te Bierum en Nansum. Deze zijn herkenbaar aan een indeling die duidelijk verschilt van de oudere en wordt gekenmerkt door een zgn. blokverkaveling, dat wil zeggen bestaande uit rechthoekige of vierkante erven, waarbij de structuur van de wegen is aangepast. Het duidelijkst is dit te zien op de wierde van Nansum. De erven liggen daar ter weerszijden van een weg die over het midden van de wierde loopt. Aan de noord- en oostzijde zijn nog restanten van een weg langs de voet van de wierde te zien (fig. 3).

Aan de bloei van het kustgebied kwam een einde toen een nieuwe periode van hogere waterstanden, de Duinkerke II transgressiefase, aanbrak. Tussen 300 en 600 na Chr. werden doorbraken in de kwelderwal gevormd en bestaande prielsystemen uitgeslepen. De grootste doorbraken vonden plaats tussen Leermens en Godlinze aan de westzijde en tussen Uitwierde en Lutje-

buren aan de oostzijde. In rustig water werd zware klei afgezet, de zgn. knik- of knipklei, met name tussen Oosterwijtwerd, Nieuwenklooster, Kwerd en Godlinze en respectievelijk bij Uitwierde en Marssum. In deze verslechterende situatie bleef bewoning mogelijk maar de economische basis werd smal.

Tussen het einde van de Duinkerke II en de eerste bedijkingen, omstreeks 1000, werden nieuwe kwelders gevormd in de mondingen van de Fivel en de Grote Heekt. De bewoning stabiliseerde zich en de nieuwe kwelders reikten omstreeks 1200 tot de lijn Roodeschool-Vierhuizen-Watum. Eenkadijk maakte exploitatie mogelijk, maar daaraan kwam een eind toen tijdens de Duinkerke III B transgressiefase, tussen ca. 1250 en 1550, de dijk met een deel van de nieuwe aanwas werd weggevaagd. In die tijd moet ook aan de Eemsoever het nodige land zijn verdwenen, waardoor Watum aan het water kwam te liggen. Stap voor stap werd dit verlies weer grotendeels goed gemaakt, o.a. door inpoldering van de Fivelmonding, die pas in 1444 met een dijk ter hoogte van Godlinze weer werd afgesloten. Aan de oostzijde was het verlies aan gronden echter definitief.

Na nog diverse keren door stormvloed en te zijn geteisterd werd het gebied in 1718 door een zeedijk beschermd. Veranderingen die vanaf de late middeleeuwen op gang waren gekomen wijzigden het bewoningspatroon sindsdien ingrijpend. In Spijk, Godlinze, Kwerd en Losdorp waren midden op de wierde kerken verzezen, die het belang van deze woonkernen versterkte. Voor de kerk van Bierum werd een aparte heuvel tegen de dorpswierde opgeworpen. Door de bouw van een kerk te Holwierde tussen Bansum en Katmis, schoof het zwaartepunt van de bewoning van deze wierden dichter naar de kerk.

Boerderijen werden van de wierden naar het vlakke land verplaatst en de vrijgekomen erven bleven onbehuisd of werden opgesplitst en met burgerwoningen bebouwd. In Losdorp en Katmis werden aanzienlijke delen van de wierde afgegraven voor de verbetering van armere gronden.

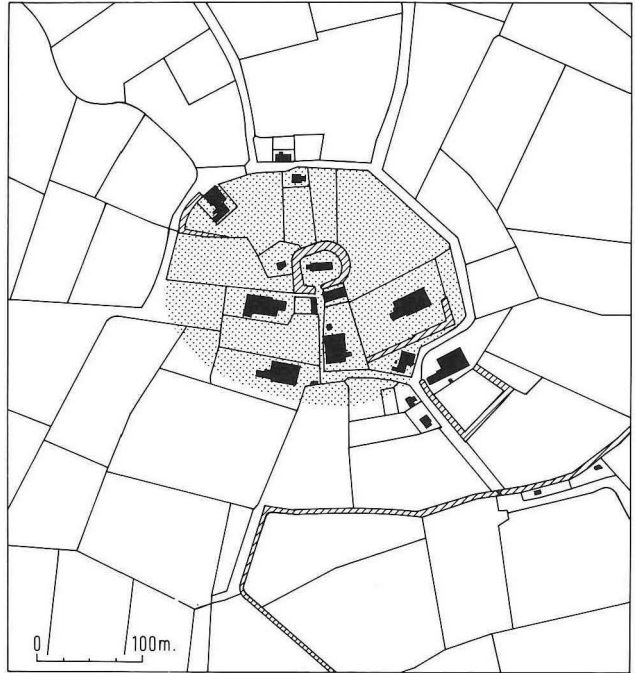

Fig. 2. Plattegrond van Losdorp en omgeving naar de kadastrale minuut van ca. 1825. Voorbeeld van een radiaal verkavelde wierde met ringweg.

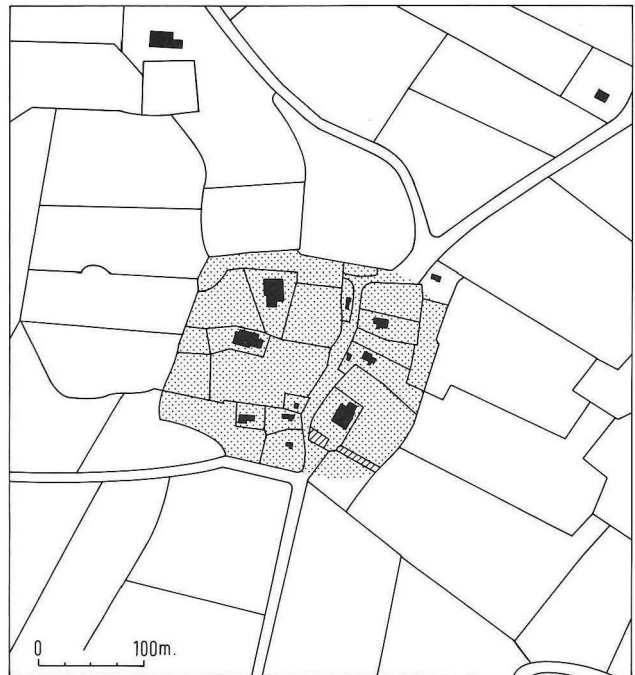

Fig. 3. Plattegrond van Nansum en omgeving. Voorbeeld van een wierde met blokverkaveling. De erven liggen ter weerszijden van een weg midden over de wierde. Restanten van een weg langs de voet van de wierde zijn aan de noord-oostzijde te zien.

Ondanks de veranderingen en aantastingen is in dit gebied toch veel van de ontstaansgeschiedenis herkenbaar bewaard gebleven.

Summary

The occupation history of the unprotected marsh in the area of Bierum is reconstructed on the basis of the development of the coastal area in general. In the Groningen marine-clay district, habitation started in the 6th century BC. Dwelling mounds were built for protection from high floods which occurred during transgression periods. The first generation of terpen is represented by round mounds with characteristic radial parcelling such as Godlinze, Losdorp and Spijk. In the Roman era habitation expanded and new dwelling mounds were built, such as Bierum and Nansum. These are characterized by square or rectangular plots often divided by roads. Between AD 300 and 600 large parts of the area were flooded again. After dikes were built the situation became more or less safe, but it was not until 1718 that a dike was constructed which protected the clay district as a whole.

Literatuur

- Boersma, J.W., 1975. Het kerkhof van Hoogwatum en de kapel van Watum. *Groningse Volksalmanak* 1974-1975, pp. 198-208.
- Giffen, A.E. van, 1920. Een Karolingisch grafveld bij Godlinze. *Vierde jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, pp. 39-96.
- Roeleveld, W., 1976. *The Holocene evolution of the Groningen marine-clay district* (= Berichten R.O.B., Supplement jrg. 24). Amersfoort.
- Waterbolk, H.T. & J.W. Boersma, 1976. *Bewoning in vóór- en vroeghistorische tijd*. In: W.J. Formsma et al. (red.), *Historie van Groningen Stad en Land*. Groningen, pp. 11-74